

BİSMİL (DİYARBAKIR) AĞZINDA ARKAİK SÖZLER**THE ARCHAIC WORDS IN BİSMİL (DİYARBAKIR) DIALECT****Arş. Gör. Ahmet BAŞKAN**Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı,
Diyarbakır/Türkiye**Arş. Gör. Erdost ÖZKAN**Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı,
Diyarbakır/Türkiye**ÖZET**

Bir dilin eski dönemleri içerisinde var olup günümüzde kullanımdan düşmüş olan sözcükleri arkaik ifadesi ile karşılanmaktadır. Arkaik sözler, bir dilin tarihî değişim ve gelişiminin belirlenmesine yardımcı olur. Ayrıca, bu sözler tarihî seyir içerisinde dili her anlamda yaşayan bireylerin toplumsal, kültürel hayatları ile başka dil ve kültürlerle etkileşimlerine dair ipuçları sunar.

Bu çalışmada Bismil Ağzı'nda (Başkan, 2012) tespit edilen arkaik söz varlığı, Eski ve Orta Türkçe dönemlerini yansıtan başlıca eserlerden on üç tanesi ile karşılaştırılmış ve belirlenen on üç (13) arkaik sözcük alfabetik biçimde sıralanarak değerlendirilmiştir. Bu sözcüklerin hangi eserde, ne şekilde yer aldığı da ayrıca belirtilmiştir. Böylece, ölçünlü dile erişememiş veya ses değişimlerine uğrayarak erişebilmiş bu sözcüklerin tarihsel izlencesi de gösterilmeye çalışılmıştır. Böylelikle, Türkçenin zengin söz varlığının ortaya konması ve Türkçenin köklerinin derinliğine ilişkin bir bilinç oluşturulmasının sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ağız Araştırmaları, Türkiye Türkçesi Ağızları, Bismil Ağzı, Arkaik, Söz Varlığı.

ABSTRACT

The words which are included in a language's earlier times and have fallen out of use are covered as archaic expressions. Archaic words help determine historical change and development of a language. Moreover, these words offer clues on social and cultural lives of individuals living language in every sense within historical process and their interaction with other languages and cultures.

In this study, archaic vocabulary detected in Bismil Dialect (Başkan, 2012) were compared with thirteen (13) of major works that reflect Old and Middle Turkish periods and identified thirteen (13) archaic words have been evaluated alphabetically. Also, it was indicated in which works and in what way these words takes place. Thus, historical syllabus of these words which were not able to access standard language or which could reach by going through phonetic changes were shown. Hereby, it is aimed to demonstrate the rich vocabulary of Turkish language and form an awareness on the depth of Turkish language roots.

Keywords: Works of Dialect, Turkey Turkish Dialects, Bismil Dialect, Archaic, Vocabulary.

1. GİRİŞ

Bir dilin tarihi devirlerinde var olup bugün yazı dilinde kullanımdan düşmüş sözcük veya şekiller ilgili kaynaklarda veya sözlüklerde "arkaik" terimiyle karşılanmaktadır (Tiryaki, 2015: 70). Fransızca kökenli olan *arkaik* sözcüğü, Türkçe Sözlük'te (2011: 153) "konuşulan ve yazılan dilde kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)" şeklinde tanımlanmıştır. Arkaik sözcükler; eski zamanlara ait, bugün yazı dilinde kullanımdan düşmüş olmasına karşın bazı ağızlarda varlığını hâlâ sürdürmekte olan eski sözcüklerdir. Günümüzde arkaik olarak değerlendirilen sözcükler, ait olduğu dönemin hem yazı dili hem de konuşma dilinde sıklıkla kullanılmış; kavramı karşılayan sözcüğün yerini zaman içerisinde başka kelimelere bırakmasıyla unutulmuştur (Türk, 2009: 84; Ekşioğlu, 2015: 379; Özkan, 2015).

Dilin düşüncüyü var eden yapısı, kimi zaman iletişimselliğinden ağır basar. (Özkan, 2013: 2097). Bu bağlamda arkaik sözcükler, ait olduğu dilin tarihi ve kökeniyle ilgili izler taşımalarının yanında toplumun kültürel zenginliklerini de yansıtmaları bakımından çok önemli bir yere sahiptir (Tiryaki, 2015). Arkaik sözcükler, döneminin yaşam tarzı, gelenek görenek ve inanç sistemleri gibi birçok konuda ipucu verir. Bunun yanında, sözcüklerin etimolojisinin araştırılması ve tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişikliklerin incelenmesi de dilin

köklerinin araştırılıp ortaya çıkarılmasında önemli birer yol göstericidir (Küçük, 2013: 118). Bu nedenle, literatürde arkaik söz varlığına ilişkin birçok çalışma bulunmaktadır (Kurtoğlu, 2016; Ekşioğlu, 2015; Gülsevin, 2015; Köktekin 2015; Tiryaki, 2015; Küçük, 2014; Üşenmez, 2014; Güneş, 2013; Küçük, 2013; Göçkür, 2012; Budak 2012; Özdemir, 2012a; Özdemir, 2012b; Ay, 2009; Türk, 2009; Güvenç, 2009; Durgut, 2004; Ata 2000). Bu çalışmalarda, gerek ağızlarda gerekse çeşitli dönemlerde yazılmış eserlerde yer alan arkaik söz varlıkları tespit edilerek değerlendirilmiştir.

Arkaik sözcüklerin yaşamaya devam ettiği en önemli kaynak ağızlardır. Çünkü ağızlar, yöresel konuşma biçimleri olmalarının ötesinde ölçünlü yazı dilinde bulunmayan tarihi dil malzemesini de bünyelerinde taşırlar (Güvenç, 2008: 283). Bu çalışmada Bismil Ağzı'nda (Başkan, 2012) tespit edilen arkaik söz varlığı, Türkçenin tarihî seyri içerisinde yazılmış belli başlı eserlerle karşılaştırılmış ve belirlenen ortak sözcükler alfabetik biçimde sıralanarak değerlendirilmiştir:

2. BİSMİL AĞZINDAKİ ARKAİK SÖZCÜKLER

Bismil ağzında tespit edilen on üç arkaik sözcük alfabetik bir şekilde aşağıda sıralanmış ve söz konusu sözcüklerin hangi eserlerde yer aldığı yay ayrıç içinde ( ) belirtilmiştir.

- Düdük** : “zurna” < *düdük* “ney” (TS, YTS).
- Elig** : “el” < *älig/ilig* “el” (EUTS); *el(i)g* “el” (KE, NF); *élig* “el” (MM); *elig* “el” (AH, ME, OY); *eliğ* “el” (DLT).
- Emcek** : “meme” < *emcek* “meme” (KG, ME); *emçek* “meme” (DK); *emcek/emcik/emçek/emecek* “meme” (TS, YTS).
- Gişi** : “koca, eş” < *kişi* “zevce, eş” (EUTS), “erkek; sahip” (TS, YTS).
- Irla-** : “türkü söylemek” < *irla-* “şarkı, türkü söylemek” (EUTS); “şarkı söylemek, teganni etmek” (KG), “şarkı söylemek” (ME); *irla-/yirla-* “şarkı söylemek, teganni etmek” (TS, YTS); *yirla-* “şarkı söylemek” (DK), “ırlamak, şarkı söylemek” (ETG).
- Kurğuşun** : “kurşun” < *kurğuşun* “kurşun” (KE), *kuruşun* “kurşun” (DLT).
- Küşne** : “burçak” < *küşne* “burçak” (TS, YTS)
- Neçe** : “nasıl” < *neçe* “nasıl” (MM, Üİ).
- Tepreş-** : “hareket etmek” < *tepreş* “depreşmek, hareket etmek” (KE).
- Toy** : “düğün” < *toy* “büyük ziyafet; düğün” (DK), “bayram, toy” (EUTS), “düğün” (KE), “şenlik, şölen, ziyafet” (TS, YTS).
- Uşag** : “küçük, ufak” < *uşak* “küçük, ufak” (DLT, EUTS), “küçük, ufak parça, kırıntı” (KE), “ufak” (KG), “ufak, küçük, parçalanmış” (NF), “ufak, küçük” (TS, YTS).
- Utancağ** : “utangaç” < *utancağ* “mahcup, utangaç” (TS, YTS).
- Yüngül** : “hafif” < *yeñül* “yeyni, hafif” (TS); *yeñül/yüñül* “yeyni, hafif” (YTS); *yüngül* “hafif” (NF); *yüñgöl* “hafif, yeyni” (ME); *yüñül* “hafif, yeğni” (KE).

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Arkaik sözler, bir dilin tarihî değişim ve gelişiminin belirlenmesine yardımcı olur. Ayrıca, bu sözler tarihî seyir içerisinde dili her anlamda yaşayan bireylerin toplumsal, kültürel hayatları ile başka dil ve kültürlerle etkileşimlerine dair ipuçları sunar. Bu çalışmada Bismil ağzında tespit edilen arkaik sözcüklerin izleri Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde yazılmış başlıca eserlerde aranmış ve toplamda on üç (13) arkaik sözcük belirlenmiştir. Bu sözcüklerin hangi eserde, ne şekilde yer aldığı da ayrıca belirtilmiştir. Böylece, ölçünlü dile erişememiş veya ses değişimlerine uğrayarak erişebilmiş bu sözcüklerin tarihsel izlencesi de gösterilmeye çalışılmıştır.

Ağızlar ile yapılmış çalışmalarda arkaik söz varlığının belirlenmesi özellikle önem taşımaktadır. Çünkü ölçünlü dilimizde kullanılmayan ve birçok kişi tarafından bilinmeyen arkaik sözler ağızlarda yaşamaktadır. Bu arkaik sözlerin Eski Türkçeye dayanması Türkçenin söz zenginliğinin ortaya konması bakımından bir gösterge niteliği taşır. Bu nedenle, yapılacak ağız çalışmalarında arkaik unsurların belirlenmesi önemlidir. Bunun yanında, gerek geçmiş dönemdeki gerekse günümüzdeki edebi eserlerde yer alan arkaik unsurların

belirlenmesi de Türkçenin zengin söz varlığının ortaya konmasını ve Türkçenin köklerinin derinliğine ilişkin bir bilinç oluşturulmasını sağlayabilir.

4. ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ä: a-e arası ünlü

ğ: arka damak g ünsüzü

h: arka damak h ünsüzü

ķ: arka damak k ünsüzü

ŋ: nazal n ünsüzü

5. KISALTMALAR

AH : Atebetü'l-Hakayık

DK : Dede Korkut

DLT : Divanü Lugat-it-Türk

ETG : Eski Türkçenn Grameri

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

KE : Kısasü'l-Enbiyâ

KG : Kitab-ı Gunya

ME : Mukaddimetü'l-Edeb

MM : Mu'înü'l-Mürid

NF : Nehcü'l-Ferâdis

OY : Orhon Yazıtları

TS : Tarama Sözlüğü

Üİ : Üç İtigsizler

YTS : Yeni Tarama Sözlüğü

KAYNAKLAR

Akalın, M. (2007). Eski Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Akkuş, M. (1995). Kitab-ı Gunya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Arat, R. R. (2006). Atebetü'l-Hakayık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ata, A. (1997). Kısasü'l-Enbiyâ, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ata, A. (1998). Nehcü'l-Feradis III Dizin- Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ata, A. (2000). "Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler". Türkoloji Dergisi, 13, 67-99.

Atalay, B. (2006) Divanü Lugat-it-Türk Dizini, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ay, Ö. (2009). "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Fiil Çekiminde Görülen Eskicil (Arkaik) Unsurlar Üzerine". Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, 75-100.

Barutçu Özönder, S. (1998). Üç İtigsizler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Başkan, A. (2012). "Bismil Ağzı (İnceleme-Metinler-Dizin)". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.

Budak, D. A. (2012). "Erzurum Ağzı Söz Varlığında Eski Türkçenin İzleri". Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7(4), 629-646.

Caferoğlu, A. (2011). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Durgut, H. (2004). "Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler". Türk Dil Kurumu V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.
- Ekşioğlu, S. (2015). "Şeyhî Divanı'ndaki Arkaik Sözcükler". Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/15, 378-387.
- Gökçür, E. (2012). "Van Gölü Havzası Ağızlarında Kullanılan Eski Türkçe ve Orta Türkçe Menşeli Sözcükler Üzerine". Diyalog, 3(1), 35-45.
- Gülsevin, G. (2015). "Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi", The Journal of Academic Social Science Studies, 32, 1-12.
- Güneş, B. (2013). "Valeh Hacılar'ın Dilinde Arkaik Sözcükler". Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 2(4).
- Güvenç, L. (2009). "Kayseri ve Yöresi Ağızlarında Arkaik Söz Varlığı". Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa) içinde (s. 283-295). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Köktekin, K. (2015). "Dede Korkut Oğuznamelerinde Arkaik (Eskicil) Fiiller", 21-22 Mayıs 2015, Düşünce Hayatımızda ve Kültürümüzde Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu, (Editörler: Fatih Yalçın, Kürşat Kara), Tebliğler, ss. 55-72, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt.
- Kurtoğlu, O. (2016). "Yozgatlı Nihânî'nin Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi'ndeki Eskicil Unsurlar". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, (80).
- Küçük, S. (2013). "Zâtî Dîvânı'nda Arkaik Unsurlar". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (49), 117-130.
- Küçük, S. (2014). "Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zeliha'sındaki Arkaik Unsurlar". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (52).
- Özçelik, S. (2005). Dede Korkut-Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Özdemir, H. (2012a). "Günümüze Göre Sehî Bey Dîvânı'ndaki Arkaik Unsurlar", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 15, 90-100.
- Özdemir, H. (2012b). "Günümüze Göre Klâsik Türk Edebiyatındaki Eskicil Unsurlar: İbn-i Kemâl Örneği", Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7(4), 2501-2509.
- Özkan, E. (2013). "İlköğretim 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Öğrencilere Kazandırılması Hedeflenen Sözcüklerin Öğretimi ve İç Sözlük İlişkisi (Mersin İli Örneği)". Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8(1), 2095-2114.
- Özkan, F. (2015). "Türkçenin Karapapak-Terekeme Ağzındaki Eski İzleri". Turkbilig/Turkoloji Araştırmaları Dergisi, (30), 231-243.
- Tekin, T. (2010). Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tiryaki, Ş. (2015). "Mustafa Kutlu'nun Beyhude Ömrüm Adlı Hikayesinde Arkaik Kelimeler". International Journal of Language Academy, 3(2), 69-75.
- Toparlı, R. & Argunşah, M. (2014). Mu'inü'l-Mürîd, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk, V. (2009). "Türkülerde Eski (Arkaik) Sözcükler". Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4(8), 83-88.
- Türkçe Sözlük (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdem Uçar, F. M. (2011). "Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri". Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6(1), 1827-1834.
- Üşenmez, E. (2014). Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler. Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul.
- Yüce, N. (1993). Mukaddimetü'l-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.